

מקום המזבח - בקרבן פסח

הרב חיים אינהורן | הרב צבי אריה סטפנסקי - נספח מקום המזבח

לכבוד החכמים העומדים על משמר התורה, ומצפים בנין אריאל, ולהקריב קרבן הפסח במקומו במועדו כהלכתו, רצוני להציע בפני החכמים חידוש אחד, בהלכות הפסח, שיש לו נפקא מינה עצומה, לדין, ולקבל חוות דעת אם ראויים הדברים, לעלות על שולחן מלכי התורה, והחידוש הוא שבקרבן הפסח, לא בעי מזבח במקומו המכוון ביותר של כלל המערכה, אלא כל העזרה תהיה כשרה למקום מזבח לקרבן הפסח, והחלק השני הוא מהרב צבי אריה סטפנסקי, שבו מוכיח את מקום המזבח המדויק, למאי דקי"ל ש'כיפת הסלע' הוא מקום קה"ק, וזה סדר הדברים בקיצור.

כי הנה ידוע שהמזבח - מקומו מכוון ביותר. ומדות המזבח מכונות הרבה. וזה לשון הרמב"ם בית הבחירה ב' א. המזבח, מקומו מכוון ביותר; ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר "וזה מזבח לעולה, לישראל" (דברי הימים א כב, א).

וכבר היה נדונים האם מקריבין אע"פ שאין בית כולל גם מקריבין אע"פ שאין מזבח, ויזו הדם על ריצפת העזרה, שהלב העברי והרדב"ז ועוד רצו להתיר, והח"ח בלקו"ה ועוד שללו זאת.

גם יש לדון אם עשו בדיעבד מזבח שלא במקומו, אך בתוך שטח העזרה, האם זהו פסול אף בדיעבד, ואולי ניתן לדייק מהרמב"ם שאע"פ שגם על מדות המזבח כתב שמכונות הרבה, מ"מ הרי בדיעבד כשר גם מזבח קטן אמה על אמה, או ה' על ה', וכבר העירו שלכאו' בדיעבד כל העזרה נתקדשה למזבח, וראה מאמרו של הגר"י פרידמן, במעלין בקודש ט"ו, ואכמ"ל.¹

ויש לדון בדבר חדש, שאף אם בכל הקרבנות כולם נאמר שמקום המזבח הוא לעיכובא, ואם לא יודעים מקומו, והפחה קפדן ואינו מניח אותנו לקיים המצווה לחפור או לבדוק מקומו בשאר בירורים, יש לומר שזה דווקא לכל הקרבנות כולם שקרבים כחלק מהמערכה, אך יוצא מן הכלל הזה הוא קרבן הפסח, שלכאורה הוא יוצא מן הכלל הזה, ומזבח כשר בו בשופי בכל מקום בעזרה.

כי בתוך המצווה הכללית של ביהמ"ק ישנו מהלך של עבודת הקרבנות, כמ"ש הרמב"ם בתחילת בה"ב: "מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים עליו הקרבנות וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנא' ועשו לי מקדש" ואז מאריך הרמב"ם לברר את כל ענייני הבמות והמשכנות, עד שמגיע לירושלים וז"ל בסעיף ג' "כיון שנבנה המקדש בירושלים, נאסרו כל המקומות כלן לבנות בהן בית לה' ולהקריב בהן קרבן, ואין שם בית לדור הדורות אלא בירושלים בלבד ובהר המוריה שבה" ואז מביא הרמב"ם את החלק הראשון של הפסוק "ויאמר דויד זה הוא בית ה' א-להים"

כל זמן שהיו במות מהלך זה של הקרבנות כחלק מהבית היה שייך רק בקרבנות הציבור, אך קרבנות יחיד לא היו חלק מהמערכה, אלא כל אחד יכל להקריבם בבמה קטנה, כיון שבאו לבית עולמים חל דין מיוחד של מנוחה ונחלה, וכל הקרבנות נכנסו לתוך המערכה, כעת, מערכה זו חייבת להתחיל בעולת התמיד, העולה עולה ראשונה, וחייבת להסתיים בעולת התמיד, עליה השלם כל הקרבנות כולם.

יוצא פסח מן הכלל הזה, שהוא קרבן יחיד שבא בכנופיה, והלימודים של קרבן ציבור נלמדים עליו בנפרד, כמו שקרב בשבת, מבמועדו, וכן לימוד נפרד שטומאה הותרה בו בציבור, ובעצם מצד היותו קרבן יחיד הרי שבזמן היתר במות היה יכול להיות בבמה קטנה, אלא שבא על זה לימוד מיוחד, שלא כך, ויש גזה"כ שפסח חייבים להקריבו דווקא בבמה גדולה, שנאמר: "וזבחת פסח לה' א-להיך צאן

¹ ובאמת, יש מצוה רבה לחפור ולגלות מכמני הר הקודש, לייסד היכל על מכוננו, ולהעמיד מזבח אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה, "ומסורת ביד הכל, שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא ומשם נברא, אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא" וחפירה זו, אם אין טהורים, כגון גרי צדק שלא נטמאו, וכיו"ב, עושין אותה אף בטומאה. (תוספתא כלים א, יא, ספרא אמור פרשה ג פרק ג, עירובין קה, רמב"ם הל' בית הבחירה ז)

ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם...לא תוכל לזבח את הפסח באחד שעריך אשר ה' א-להיך נתן לך כי אם אל המקום אשר יבחר ה' א-להיך לשכן שמו שם תזבח את הפסח בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים"

ומזה הפסוק עצמו אף נלמד שהוא אינו חלק מהמערכה הרגילה של הקרבנות אשר גדורים מב' עבריהם בתמיד, אלא עומד הוא לעצמו, והוא הקרבן היחיד שלא רק שמותר להקריבו חוץ למערכה, אלא חייבים! להקריב אותו חוץ למערכה של המזבח, ובגמרא פסחים נ"ט: בערב - ת"ר, תמיד קודם לפסח, מאי טעמא, יאוחז דבר שנאמר בו בערב ובין הערבים לדבר שלא נאמר בו אלא בין הערבים בלבד.

ואם כן נפלא מאוד, הקשר בין הדברים, היות ויש לו דין נפרד מיוחד של "שם תזבח את הפסח" ולא מטעם שאר הקרבנות אלא דין מיוחד, אחר, שמזקיק במה גדולה, לכן גם יש לו דין של "בערב" שאינו כפוף לדין הרגיל של בין הערביים המביא את עליה השלם כל הקרבנות כולם, מפני שהוא יוצא דופן מ"כל הקרבנות כולם"

נמצא א"כ שלמזבח בבימ"ק יש ב' דינים

א'. מזבח העולה לישראל שעליו משלימין כל הקרבנות כולם, ואף קרבנות יחיד מטעם מנוחה ונחלה.

ב'. חוץ מזה גם יש לו דין של מזבח במה גדולה, כמו במשכן.

וממילא קרבנות ציבור הם עצמם המערכה שצריכה בית המקדש, והם עצמם הביאה אל המנוחה והנחלה' ולכן הם צריכים מזבח, מדין ביהמ"ק שמקריבין בו הקרבנות, כמ"ש הראשונים², קרבנות היחיד, שעברו לתוך המערכה, צריכים מזבח מדין 'לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום' אך קרבן הפסח הוא מדין אחר של "לא תוכל לזבח את הפסח באחד שעריך אשר ה' א-להיך נתן לך כי אם אל המקום אשר יבחר ה' א-להיך לשכן שמו שם תזבח את הפסח בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים,

בולט ההבדל בספר החינוך, כי במצוה ת"ם כתב **שנצטוינו** להקריב כל קורבן בבית המקדש ולא בחוצה לארץ, ועל זה נאמר דברים י"ב כי אם במקום אשר יבחר יי וגו' שם תעלה עולותיך ושם תעשה כל אשר אנכי מצוך... ונוהגת מצוה זו בזכרים ונקבות בכל מקום ובכל זמן...שהעובר על זה אפילו בזמן הזה והקריב קורבן חוץ לבית הבחירה, שהוא מבטל עשה זה ועובר על לאו הבא על זה" ובעשה תפ"ז כתב החינוך: "שלא להקריב קרבן פסח בבמת יחיד - שנמנענו מהקריב שה הפסח בבמת יחיד, ואפילו בשעת התר הבמות...ועל זה נאמר (דברים טז ה) לא תוכל לזבח את הפסח באחד שעריך.. ונוהג אסור זה בזמן הבית כי אז נקריב קרבן הפסח ... ואפשר לומר שאף בזמן הזה העובר והקדיש שה לפסח והקריבו בבמת יחיד עבר על לאו זה וחיב מלקות.

והנפק"מ - לקרבן פסח, שהוא לא עבר לביהמ"ק עם דרשת "כי לא תעשו ככל אשר אנחנו עושים פה היום איש כל הישר בעיניו כי לא באתם אל המנוחה ואל הנחלה" כי הוא הרי לא הוקרב ככל הישר בעיניו, אז מה מחייב אותו ביהמ"ק? רק הדין הרגיל שלו שהיה תמיד, והוא "לא תוכל לזבוח את הפסח באחד שעריך...כי אם אל המקום אשר יבחר ה'"

וז"ל הרמב"ם הל' קרבן פסח א' ג' "אין שוחטין את הפסח **אלא בעזרה** כשאר הקדשים אף בשעת היתר הבמות לא היו מקריבין את הפסח בבמת יחיד וכל המקריב את הפסח בבמת יחיד לוקה שנאמר

² סמ"ג קפ"ח - מצות עשה להקריב כל הקרבנות בבית הבחירה שנ' בפרשת ראה והי' המקום אשר יבחר ה' אלהיכם לשכן שמו שם שמה תביאו את כל אשר אנכי מצוה אתכם עולותיכם וזבחיכם מעשרותיכם ותרומת ידכם וכל מבחר נדריכם אשר תדרו לה' וגו' ושם תעשה את כל אשר אנכי מצוך.
רמב"ם פ"ד - **היא שצונו** להקריב כל הקרבנות בבית הבחירה. והוא אמרו יתעלה שם תעלה עולותיך ושם תעשה.

לא תוכל לזבוח את הפסח באחד שעריך מפי השמועה למדו שזו אזהרה לשוחט בבמת יחיד אפילו בשעת היתר הבמות" וראה בהערה את ההבדל בנוסח של הרמב"ם משאר הקרבנות.³

(ובזה גם מובן שיטת הראב"ד שלמרות שקדושה ראשונה לא קדשה, אעפ"כ אפשר להקריב בלי בית, על ידע שיקריבו בעזרה מדין במה גדולה, וכעין מ"ש בתוס' מגילה י' ע"א ד"ה ומאי שיש אפשרות להקריב במזבח מדין במה גדולה, וכמ"ש הגרצ"ה קאלישר בדרישת ציון)

וממילא מובן מדוע דווקא בבית המקדש היה דין של כזה של מקום המזבח מכוון, מה שלא היה במשכן בנוב וגבעון ושילה, ששם לא היה דין שבתוך שטח הבית יהיה למזבח מקום מיוחד, כי יש קשר בין דין מנוחה ונחלה של מקדש בירושלים, לבין מיקום מסוים למזבח, כמ"ש להדיא בפסוק שם "ויאמר דוד זה הוא בית ה' הא-להים וזה מזבח לעלה לישראל"

שמזה נלמד דין זה של כיוון מקום המזבח, דהיינו דווקא מפני שזה, ודווקא זה, הוא בית ה' לכן דווקא זה מזבח לעולה בישראל, וכמו שהרמב"ם שם המשיך להסביר הקשר דווקא לביהמ"ק שבירושלים ששם היה עקדת יצחק, וז"ל שם "המזבח, מקומו מכוון ביותר; ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר וזה מזבח לעולה לישראל, במקדש נעקד יצחק אבינו, שנאמר "ולך לך, אל ארץ המורייה" ונאמר "וייבן שלמה את הבית, בהר המורייה, ומסורת ביד הכול, שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארוונה--הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נוח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל. ובו הקריב אדם הראשון כשנברא קרבן, ומשם נברא; אמרו חכמים, אדם ממקום כפרתו נברא"

אם כן פסח שמה שהוא צריך את המזבח הוא לא מדין מזבח העולה, אלא מדין במה גדולה, ואינו מדין מנוחה ונחלה של זה בית ה' א-להים, אין המזבח שלו צריך להיות מכוון כלל, רק שבדרך כלל לא יעשו עוד מזבח בביהמ"ק, דבר זה גם מדויק נפלא בפסוק שזה מזבח לעולה לישראל, יצא זה שאינו בתוך מסגרת העולה עולה ראשונה, ועליה השלם, ודינו, רק שיעמוד בתנאי של 'המקום אשר יבחר ה', והוא כל שטח העזרה.

א"כ לפי"ז בפסח אין מעכב כלל כיוון מקום המזבח. ובמדרש יש לימוד נפרד גם לכך שפסח קרב אף על פי שאין בית, ולפי דברינו יובן מדוע אי אפשר ללומדו משאר הקרבנות, מפני שהוא עומד לעצמו בזה, שז"ל חז"ל "ועשית פסח לה' אלהיך אין לי אלא בפני הבית שלא בפני הבית מנין ת"ל כי בחדש האביב הוציאך ה' א' מ' ל' בין בפני הבית בין שלא בפני הבית"

לסיום אכתוב הרגש, על הקשר בין קרבן פסח, לאתחלתא דגאולה, ע"פ מ"ש המלבי"ם שם "והפסח היה זכר על התחלת הגאולה, ועז"א הוציאך לילה והמצה היה זכר על המשך ימי הגאולה שלא נשלמה עד ז' של פסח שטבעו המצרים בים לכן מצה שבעה" ושמה הוא יהיה הקרבן הראשון שנקריב, בב"א. ונאכל "שם" מן הזבחים ומן הפסחים"

(לא זכיתי לדעת דעת מו"ר הגרז"ן זי"ע בדבר זה, ושאלתי את דודי הגאון רבי אהרן גולדברג שליט"א מה ידוע לו ממנו על זה, וסיפר לי שפעם שאל את סבא זצ"ל על קרבן פסח, ותוך הדברים שאלו הרי לא יודעים מקום המזבח, וסבא ענה לו, שלפסח לא צריך מקום מסוים למזבח, אלא כל העזרה כשרה לכך, וב"ה שזכיתי לכוון לדבריו, אמנם לא ידע מאיזה טעם סבר סבא כך)

³ מעשה הקרבנות י"ח - כל הקרבנות כולן בין קרבנות בהמה ועוף בין קרבנות מנחות מצות עשה להקריבן בבית הבחירה שנאמר ושם תעשה כל אשר אנכי מצוך וכן מצות עשה להיות כל אדם מטפל ומביא קרבנות בהמה שנתחייב להקריבן מחוצה לארץ לבית הבחירה שנאמר קדשיך אשר יהיו לך ונדריך תשא וגו' מפי השמועה למדו שאינו מדבר אלא בקדשי חוצה לארץ שהוא מטפל בהם עד שיביאם לבית הבחירה: המקריב קרבן חוץ לעזרה ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר השמר לך פן תעלה עולותיך בכ"מ אשר תראה ואם הקריב במזיד חייב כרת שנאמר אשר יעלה עולה או זבח ואל פתח אהל מועד לא הביאו ונכרת מעמיו"

מקום המזבח - למאי דקי"ל 'כיפת הסלע' הוא מקום קה"ק -

הרב צבי אריה סטפנסקי

פתח הצלע התיכונה אל כתף הבית הימנית - בעניין מקום התאים והמסתעף

א. כתוב בנביא (מלכים א ו, ו): היציע התחתונה חמש באמה רחבה והתיכונה שש באמה רחבה והשלישית שבע באמה רחבה כי מגרעות נתן לבית סביב חוצה לבלתי אחז בקירות הבית: היינו שסביב המקדש היו תאים, ושלושה שורות של תאים היו זו על גב זו, רוחב התאים בשורה התחתונה היה חמש באמצעית שש ובעליונה שבע. כי קורות הקירוי של התא התחתון היו מונחות על כניסה של אמה שהקיר הלך ונעשה צר.

ושם בסמוך נאמר: (מלכים א ו, ח) פתח הצלע התיכונה אל כתף הבית הימנית ובלולים יעלו על התיכונה ומן התיכונה אל השלישים: כלומר פתח התא האמצעי פתוח אל צד ההיכל הימני. וקשה הרי לכאורה התא התחתון הוא זה שקרקעיתו שווה לקרקע ההיכל, והוא צריך להיות פתוח להיכל. ואילו התא האמצעי שקרקעיתו גבוהה מקרקע ההיכל כגובה התא התחתון, איך הוא יהיה פתוח להיכל הרי מי שיכנס ממנו להיכל יפול כמה אמות.

רש"י שם פירש ע"פ תרגום יונתן, שפתח הצלע התיכונה כאן איננו התא האמצעי אלא התחתון, והתיכונה, היינו התא האמצעי מן התאים שבשורה התחתונה. ויש בזה דוחק גדול שהכתוב ממשיך מיד ואומר 'ובלולים יעלו על התיכונה ומן התיכונה אל השלישים' ושם התיכונה היא השורה האמצעית שממנה עולים לשלישית. והרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ד, יא) בהדיא כתב: ובקרון מזרחית צפונית בתא שבדיוטא האמצעית היו חמשה פתחים, אחד לתא מימין, ואחד לתא שעל גביו, ואחד למסיבה, ואחד לתא שיש בו הפשפש, ואחד להיכל.

ב. במשנה במידות (פ"ד, ו - ז) אמרו: וההיכל מאה על מאה על רום מאה... מהמזרח למערב מאה אמה... כותל ההיכל שש והתא שש. מן הצפון לדרום שבעים אמה... כותל ההיכל שש והתא שש. והקשו תוס' (ב"ב סא.) מפני מה כשפירשה המשנה את מידות התא וכתליו, דברה היא על התא האמצעי, שהוא היה שש וכתליו שש, ולא על התא התחתון המקביל לקרקע המקדש שהיה הוא חמש וכתליו שבע. והתוס' נדחקו בזה בכמה תירוצים.

ג. והתירוץ המחוויר לכל זה נמצא בדברי הראב"ד בהלכות בית הבחירה (ד, ט) שכתב וז"ל: ואותן שש אמה שהתא בהן חללו חמש, הם היו כנגד אוטם ההיכל, שהיו שש אמות. וזהו שחשבו רוחב ההיכל כותל התא חמש והתא שש וכותל ההיכל שש והוא למעלה מן האוטם. ע"כ. והיינו שהרי קרקע ההיכל לא היתה שווה לקרקע העזרה, אלא היה אוטם (כמו יציקה) של שש אמות, על קרקע העזרה, ועליו היה ההיכל בנוי גבוה שש אמות יותר מקרקע העזרה. וחיידש הראב"ד ששורת התאים התחתונה לא הייתה בנויה על האוטם בגובה קרקע ההיכל, אלא לצד האוטם בגובה קרקע העזרה, וקרקע התא האמצעי היא זו שהייתה שווה לקרקע ההיכל.

ולפ"ז מובן מה שכתוב שפתח התא האמצעי היה פתוח לחלל ההיכל, שכן הוא זה שקרקעיתו הייתה שווה לקרקע ההיכל, וקרקע התא התחתון הייתה כנגד האוטם וממנה לא היו יכולים להיכנס להיכל. וכן מבוארת המשנה שמנתה את התא האמצעי וכתליו, שכן היא מנתה את שטח חלל ההיכל שהוא המקביל לתא האמצעי וכתליו, וכמ"ש הראב"ד. והאחרונים הסכימו לדעת הראב"ד כן כתבו התו"ט והתפא"י בפירוש המשנה, וכ"כ המלבי"ם בפירושו למקרא.

ד. וכשנבוא לחשב לפי דעת הראב"ד הנ"ל את רוחב האוטם שבין חלל התא הצפוני התחתון, לחלל התא הדרומי, נמצא כי הוא ל"ד אמות. שכן האוטם תחת חלל ההיכל הוא כ' אמות, ועוד הוא מהלך תחת שני הכתלים של התא האמצעי כל אחד מהם הוא שש אמות, ועוד הוא בולט אמה לכל צד שעל אותה אמה מונחות קורות התא התחתון.

ה. והנה קבלה נאמנה בעם הקודש, שהסלע שבכיפת הסלע הנקראת הצ'חרא, היא אבן השתיה שהייתה בקודש הקדשים כמו"ש הרדב"ז בתשובה (ח"ב תרצ"א)⁴. וכבר האריכו רבות בביסוסה של מסורת זו, ובראיות המחקריות לה, ואין כאן המקום לזה.

ולכאורה קשה שהרי אבן השתיה לא היתה גבוהה מן הארץ אלא שלש אצבעות, כמבואר במשנה ביומא, וגם לא הייתה אלא כנגד מקום הארון. ואילו הסלע הנ"ל גבוהה הרבה יותר, וגם ארכה ורחבה הוא רחב מאוד. ואיך יתכן שזו היא אבן השתיה.

והביאור הוא ע"פ האמור, שמפלט ההיכל וקודש הקדשים היה גבוה ממפלט העזרה בשש אמות, וממילא מבואר שאבן השתיה הייתה גבוהה מן העזרה שש אמות, ועוד בלטה לחלל קודש הקדשים שלש אצבעות. ובאותה פסגה שבלטה לקודש הקדשים, אכן לא היה רחבה רק כנגד הארון, אבל למטה במפלט העזרה הייתה רחבה הרבה יותר. והיום כשבעוונותינו נחשפו שולינו ונגלה יסוד ההיכל, נגלה כל גובה האבן מגובה מפלט העזרה, וכן נגלה אורכו ורחבו כפי שהוא ארון ורחב בגובה מפלט העזרה⁵.

ו. ואם נרצה לידע כמה הייתה רחבה אבן השתיה מצפון לדרום בגובה מפלט העזרה, הנה לפי שיטת הראב"ד שנתבאר לעיל, שהתאים התחתונים היו בצידי האוטם בגובה מפלט העזרה, נוכל עכ"פ לדעת שלא הייתה האבן רחבה יותר מל"ד אמות, שהרי בין התא הצפוני לתא הדרומי היו ל"ד אמות כמו שנתבאר, ואם הייתה האבן רחבה יותר, הייתה נכנסת לחלל התאים.

והנה הסלע שבכיפת הסלע היום רחבה מהנקודה הצפונית ביותר שבה ועד הנקודה הדרומית ביותר שבה הוא יותר מ 17 מטר. ואם נניח שהאמה היא פחות ממחצית המטר, נמצא ש 17 מטר הם יותר מל"ד אמה, ונמצא הסלע הנ"ל בולטת לתוך חלל התאים שמצפון ומדרום. ומוכרח מזה לכאורה שהאמה היא לכה"פ מעט יותר מחצי מטר, שרק כך ה 17 מטר של הסלע מתכסים כולם ע"י רוחב האוטם שהיה ל"ד אמה⁶.

ז. אחת המניעות המונעות אותנו מהקרבת קרבנות בזה"ז, הוא אי ידיעת מקום המזבח, וכבר הציעו בדורות הקדמונים שעל ידי מדידה מן הסלע הזו המזוהה כאבן השתיה, אפשר לידע את מקום המזבח, אבל הגאון רא"י זלזניק ר"י עץ חיים, טען על זה [במאמרו הסיבות המונעות מאתנו הקרבת קרבנות ובניין הבית - מוריה תשד"ס], שכיון שהסלע רחבה כ 17 מטר ואין אנו יודעים באיזה מקום ברחבה היה הארון מונח, אם בצפונה או בדרומה, א"א לנו לכיין על פיה את מקום המזבח שאם היה הארון בצפונה, הרי של"ב אמות של המזבח, יש למדד מצפון הסלע ודרומה⁷, ואם היה בדרומה יש למדד מדרום הסלע ודרומה, ואין לנו אפילו אמה אחת שהיא בוודאי ממקום המזבח.

אבל לפי מה שנתבאר, הרי האוטם בהכרח כיסה את כל הסלע הנ"ל מצפון לדרום, שאל"כ נמצאת האבן בולטת לחלל התאים, ולפי דעת הראב"ד, לא היה האוטם אלא ל"ד אמה רחב, וממקום הארון שהיה באמצע קה"ק אין לכל רוח אלא י"ז אמה. ולפ"ז אי אפשר למשוך את אמצע קה"ק לצפון הסלע באופן שישאר מדרום יותר מ"ז אמה, וכן א"א למשכו לדרום באופן שישאר בצפון יותר מ"ז אמה, וע"כ שאמצע קה"ק נמצא מכוון באמצע הסלע שאין י"ז אמה לא לכאן ולא לכאן⁸. ומשם ודרומה הוא מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה ויקרא שם אברהם בשם ה'.

⁴ וכן עולה מדברי הב"ח והאחרונים בס' תקס"א שכתבו לקרוע כשרואה את הקובה [והוא כינוי גנאי לכיפה] שהיא על מקום העזרה, שממילא יוצא שהסלע שבמרכז הכיפה, היא במקום אבן השתיה] וכן מבואר עוד בליקוטי הלכות לה"ח (זבחים נה, ב) שהיה פשוט לו שמקום ההיכל הוא תחת הבניין שבנו הישמעאלים עיי"ש.

⁵ וכבר כתב כן הרי"מ טוטצ'ינסקי במאמר 'השקפה על אבן השתיה' ב'ההד' כסלו תרצ"ג.

⁶ ואמנם לא מוכרח מזה כשיעור חזו"א, ודי לאמה שהיא גדולה רק מעט יותר ממחצית המטר כדי לכסות את כל ה 17 מטר, אמנם אין מזה קושיא על החזו"א דוודאי אפשר שהאוטם היה רחב יותר מהאבן.

⁷ לפי דעת התנאים שמקום המזבח הוא בדרום העזרה, ואכמ"ל במחלוקות התנאים והראשונים בזה.

⁸ ואע"פ שלשיעור חזו"א עדיין יש קצת מקום ספק על מקום הארון המדוייק, שגם אם מקום הארון נוטה מאמצע הסלע לאחד הצדדים קצת, עדיין אין י"ז אמה לצד השני, אין אנו צריכים לידע את מקום המזבח בדקדוק, שכן באמה על אמה ממקום המזבח ד', כמבואר בזבחים (סב, א) שמידת ארכו ורחבו של מזבח אינה מעכבת עיי"ש.